

VLUCHTELINGEN IN HARLINGEN IN HET RAMPJAAR 1672

Door Jan Folkerts

Mondjesmaat druppelden ze binnen in Harlingen in de oorlogszomer van 1672. Vluchtelingen uit heel Noord-Nederland die huis en haard verlieten omdat de plunderende en brandschattende troepen van de bisschop van Munster steeds dichterbij kwamen. Op 7 augustus vond het Harlinger stadsbestuur het nodig de groeiende groep kersverse immigranten te registreren¹. Het stadsbestuur was niet geïnteresseerd in een namenlijst, maar wilde vooral weten welke eigen burgers inmiddels kamers, huizen en andere ruimten verhuurden aan de inwijkelingen.

Harlingen in 1664.

Een precies aantal is op grond van deze registratie niet te geven, maar dat het om meer dan honderd vluchtelingen ging staat wel vast.

Waar kwamen ze vandaan en waarom sloegen ze op de vlucht?

OORLOG OP VIER FRONTEN

Het jaar 1672 staat bekend als het beruchte Rampjaar van de schoolboekjes. Van vier kanten tegelijk werd de welvarende Republiek der zeven Verenigde Nederlanden aangevallen. De Engelsen van over zee, de Fransen trokken bij Elten het land binnen en de strijdlustige

¹ GA Harlingen, Oud Archief Harlingen, inv.nr. 1150, 'Aentekeninge van de vluchtelingen, die binnen dese stadt sich comen te begeven'.

bisschoppen van Munster en Keulen verdeelden het oosten en noorden van het land. Op 31 mei verklaarde Munster de oorlog aan de Republiek. De dag erna trokken Munsterse troepen in Twente de grens over en plunderden en brandschatten het onverdedigde gebied. Het duurde niet lang of grote delen van de Republiek waren in vijandelijke handen. De Fransen konden vrijwel ongehinderd oprukken tot Utrecht, en werden pas tegengehouden door de Hollandse waterlinie. Het grootste deel van Overijssel viel eenvoudig in handen van de bisschop van Munster, Christoph Bernhard van Galen, die vanwege zijn grote vertrouwen in de verwoestende werking van zijn artillerie de naam Bommen Berend kreeg. In Twente, de Achterhoek en andere delen van de oosten was een groot deel van de bevolking katholiek. Het erkennen van een nieuwe landsheer van hetzelfde geloof werd door velen daarom niet als een probleem gezien. Dat leverde vooral in Overijssel bijzondere taferelen op. Op een havezate aan de oostgrens ondertekende de Ridderschap van Overijssel zonder slag of stoot een capitulatieverdrag en in Zwolle werd met veel ceremonieel het gebeente van Thomas a Kempis opgegraven en trokken na een kleine eeuw van calvinistische overheersing weer katholieke processies door de stad.

DE WEG NAAR HET NOORDEN

Door de snelle val van de oostelijke gewesten lag de weg naar het Noorden open. Op 11 juli viel Coevorden in Munsterse handen en op 21 juli sloeg Bommen Berend het beleg voor de belangrijkste verzetshaard in dit landsdeel, de stad Groningen, veruit de grootste stad in de noordelijke gewesten. Friesland werd eerst ongemoeid gelaten, waarschijnlijk omdat Stad en Ommelanden aan het bisdom Munster grensden en de bisschop niet in de rug wilde worden aangevallen wanneer hij zich eerst op de Friezen zou richten. De Munsterse troepen kwamen echter dichterbij dan menig een lief was. Vanuit het Land van Vollenhove, waar Blokzijl, Kuinre, Zwartsluis, Steenwijk en Hasselt in handen van de bisschop waren ondernamen de Munsterse troepen strooptochten naar het Friese zuidoosten.

Toen in juni Kuinre in Munsterse handen was gevallen lag de weg naar Friesland open. Er was een Friese waterlinie met de nodige schansen in het hele zuidoosten, maar er was weinig vertrouwen dat de vijand niet gemakkelijk door zou kunnen stoten. De Friese staten drongen aan op meer versterkingen, speciaal ook voor De Lemmer, dat wel erg dichtbij het front was komen te liggen.

Het verhaal gaat dat de Munstersen al oprukten naar Lemmer, maar daar in de verte een menigte krijgsvolk meende te ontwaren. Daarop maakten de troepen rechtsomkeert. Het was echter een ongeordende groep vluchtelingen die men uit de verte voor militairen had aangezien.

In Friesland nam de angst voor nieuwe aanvallen en een spoedige Munsterse bezetting toe. Zoals de bisschoppen van Munster en Keulen geen probleem hadden om op te treden als legeraanvoerders en veroveraars, zo namen in Friesland de predikanten het voortouw om te waarschuwen tegen dreigende oorlogsgevaar uit het zuiden. Honderdvijftig Friese predikanten onder leiding van Balthasar Bekker - meer bekend van zijn *De Betooverde Wereld* - kwamen in Leeuwarden bijeen om de landdag en de stadhouder te manen de verdediging tegen Munster serieus ter hand te nemen.

Onder de bevolking nam de onrust toe, waarschijnlijk niet in de laatste plaats door de verhalen van de vluchtelingen uit de kwetsbare randgebieden die het zekere voor het onzekere namen en naar de versterkte Friese steden trokken. In Sneek werd het huis van een grietman geplunderd en ook in andere plaatsen was het onrustig. Ondanks de trage start kwam uiteindelijk de verdediging van Friesland steeds beter op orde. Elke 'derde man' werd onder de wapenen geroepen en het leger werd aangevuld met troepen die elders in de Republiek geen functie meer hadden en terugkeerden naar Friesland. Naar schatting telde het Friese leger tegen eind augustus ca. 13.000 man. Johan Maurits van Nassau-Siegen was opperbevelhebber, maar als luitenant generaal trad in Friesland op Hans Willem baron Van Aylva.

VLUCHT VOOR DE FRANSEN

In andere delen van de Republiek had de vlucht voor de vijandelijke troepen massale vormen aangenomen². Onder dreiging van de Franse invasie hadden in Gelderland veel inwoners, vooral welgestelden, al de benen genomen. In de buurt van Arnhem waren de wegen overvol en raakte men soms in conflict met het militaire verkeer. Toen bleek dat de Fransen in Nijmegen en andere plaatsen volledige godsdienstvrijheid toestonden, keerden vele Betuwse en Nijmeegse vluchtelingen snel terug. Dat kon overigens ook niet anders want vluchtelingen werden door de Staatse troepen in Holland teruggestuurd, omdat men de moeizame verdediging niet wilde compliceren met de verzorging van duizenden vluchtelingen. Uit de Betuwse steden Tiel en Zaltbommel vluchtte echter vrijwel de complete stadsbesturen.

Veel vluchtelingen waren er ook in de Zuiderzeesteden Elburg en Harderwijk, vanwaar men over het water hoopte Holland te bereiken. In veel plaatsen verzetten de inwoners zich tegen de vlucht van de rijken, van wie men hulp in deze moeilijke omstandigheden verwachtte. In Amersfoort werd de vlucht door een woedende menigte belet.

De vlucht van regenten en andere rijken nam in de door de Fransen bezette gewesten zo'n vorm aan dat Lodewijk XIV op 9 september 1672 in Versailles een declaratie uitvaardigde waarbij alle gevluchte inwoners van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd gelast voor het eind van de maand terug te komen op straffe van verbeurdverklaring van hun goederen. Eerst volgde een boete, daarna zouden hun huizen worden 'geraseert' en dan de 'plantagien omgehouden.'³

VLUCHTELINGEN IN FRIESLAND

In Friesland lagen de zaken anders. Hier was immers geen sprake van vlucht naar de andere kant van het front, maar een vlucht vanuit het kwetsbare platteland en de open stadjes in de zuidwesthoek naar de versterkte steden. Harlingen heeft daarbij ongetwijfeld een vergelijkbare rol gespeeld als Elburg en Harderwijk in Gelderland, een plaats waar je over het water gemakkelijk weg kon komen, zeker sinds het Engelse gevaar op zee na de slag bij Solebay van 7 juni voorlopig was geweken. Daarbij kwam dat Harlingen strategisch en economisch van groot belang was voor Friesland, als vestigingsplaats van de noordelijke Admiraliteit en als belangrijke haven. Geen wonder dus dat de Harlinger magistraat bij de Friese staten keer op keer aandrong op versterkingen: begin juli werd gevraagd om buskruit, materiaal, soldaten en een goede commandant⁴. Toen aan dit verzoek niet snel genoeg werd voldaan stelden de Harlingers voor dan maar de andere steden in de buurt te 'ontbloten'. Het valt dan ook op dat de Staten deze steden met een kluitje in het riet stuurden toen ze soortgelijke verzoeken tot Leeuwarden richtten. Of ook Dokkum en Leeuwarden⁵ vluchtelingen opvingen van het bedreigde noordelijke platteland is mij onbekend. Wel vermelden de Leeuwarder magistraatsresoluties van 9 juli dat het plakkaat 'op t vertrecken metterwoon en vervoeren van goederen uijt dese provincie' moet worden nageleefd.⁶

Het lijkt erop dat ook in Friesland vooral de rijkere inwoners en de regenten op de vlucht sloegen. Als de rijken en regenten met medenemen van geld en goederen ook nog de provincie verlieten veroorzaakte dat veel ergernis. Het was een belangrijk punt van de predikanten die in Leeuwarden bijeenkwamen. Ze trokken fel van leer tegen de 'grootsten en magtigste in den lande, in dese ongelegenheit de meeste kleinheartigheid, schrik en vrees laeten blijken, door hun eigene schatten en goederen weg te schikken'⁷

² J. den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674*. (Zutphen, 1982), 63 e.v.

³ Ibidem, 66.

⁴ Slothouwer, 86-87.

⁵ De resoluties van het stedelijk bestuur van Leeuwarden maken er in juli en augustus 1672 in ieder geval geen melding van. Historisch Centrum Leeuwarden, Stadsarchief Leeuwarden, inv.nr. 140.

⁶ Ibidem, 9 juli 1672.

⁷ Geciteerd in J.J. Kalma 'Het rampjaar en de dûmnys', in: red. J.J. Kalma, K. de Vries, *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Leeuwarden, 1972), 149.

Voor de Harlinger vluchtelingen gold dit niet. Zij bleven in een veilig gedachte stad binnen het gewest, vanwaar men in geval nood altijd nog weg kon komen.

Sommigen bleven nog in hun woonplaatsen maar hadden alvast een huis of een kamer in Harlingen 'gereserveerd'.

Zo werden bij Hendrick Jaspers enige goederen van 'de heer Inthema' van Workum gestald, vermoedelijk de burgemeester Frederik van Inthema. Bauckjen Pieters verhuurde aan de Bredeplaats een kamer aan de predikant en secretaris van de stad Hindeloopen, waarvan vermeld wordt dat de 'goederen in deselver camer gebracht worden'. Kennelijk waren de heren zelf nog achtergebleven. En elders in de stad werd een kelder verhuurd aan enkele inwoners van Makkum 'die hier niet wonen sullen soo langh sij tot Mackum vredich connen wonen.'

Van de tijdelijke huisvesting van enkele inwoners van Workum wordt in de lijst gezegd dat zij 'noch tegenwoordigh aldaer sijnde, omme bij tijt van noot daer in te logeren' .

Waar kwamen de Harlinger vluchtelingen vandaan? Er zijn in hoofdzaak twee groepen te onderscheiden. De eerste groep bestond uit vluchtelingen uit het hele zuiden van Friesland, van Gorredijk tot Stavoren en van Hindeloopen tot Lemmer. Ongetwijfeld waren deze mensen bevreesd voor Munsterse invallen vanuit Overijssel. Degenen die kamers hadden 'gereserveerd' kwamen vooral uit de vlekken en stadjes van het zuidwesten, dat iets minder aan vijandelijke raids was blootgesteld dan het zuidoosten van de provincie.

De andere vluchtelingen kwamen vrijwel allemaal uit het Groninger Westerkwartier en het aangrenzende deel van Noord-Friesland. Deze mensen waren op de vlucht voor de Munsterse aanvallen uit de buurt van Zuidhorn, waar de troepen van de bisschop in juli een uitvalsbasis hadden gevestigd. Plaatsen als Grijpskerk, Niezijl, Tolbert, Anjum en Kollum lagen onbeschermd voor plunderende Munsterse troepen. Op 12 juli plunderde de bisschop Leek en zijn troepen hielden verder huis in Zuidhorn, Noordhorn, Niezijl, Oldehove en Ezinge. Wie het zich kon veroorloven, vluchtte dus in westelijke richting, en zo kwam menigeen terecht in Harlingen, dat in deze tijd in allerijl zijn verdediging op orde bracht. In het Westerkwartier verminderde het acute gevaar pas op 30 juli toen de troepen de streek grotendeels verlieten, 'met rijke buit beladen'. Dat het in Harlinger register vooral ging om welgestelden blijkt wel uit de talloze keren dat bij de vluchtelingen vermeld staat 'gequalificeert' of zelfs 'seer gequalificeerd'. Of er daarnaast wellicht ook armere vluchtelingen waren weten we niet.

De registratie in Harlingen begint op 7 augustus en eindigt op 15 augustus. Vrijwel alle inschrijvingen vinden in de eerste drie dagen plaats. Waarschijnlijk had het stadsbestuur die drie dagen nodig om het beeld compleet te krijgen. Daarna zijn er nog slechts enkele losse inschrijvingen. Op 28 augustus gaf de bisschop van Munster zijn beleg van de stad Groningen op, een geweldige opsteker voor het noorden en voor de gehele Republiek. Toch daarmee het gevaar nog lang niet geweken. De Munsterse troepen hielden voorlopig vaste voet aan de grond in Overijssel.

In het zuidoosten bleef het daarom gevaarlijk, ook al was de verdediging in de loop van het jaar wel beter op orde. Armere vluchtelingen waren er in ieder geval in Sneek, waar de diaconie er niet blij mee was. In Woudsend worden in de zomer van 1672 kinderen van vluchtelingen gedoopt uit Slijkenburg, Lemmer en Mildam⁸.

Het risico op aanvallen vanuit het zuiden was pas voorbij op 6 november 1673 toen de Munstersen Steenwijk ontruimden. Daarna duurde het overigens nog tot mei 1674 voordat de rest van Overijssel weer van de oorlogszuchtige Van Galen verlost was.

We weten niet hoe snel de vluchtelingen weer huiswaarts keerden. Dat deze oorlogscrisis nog een lange nasleep had bleek wel in de stad Groningen, waar een jarenlange strijd losbarstte rond de verzorging van enkele tientallen wezen die bij de komst van Bommen Berend waren gevlucht uit Drenthe⁹.

⁸ Kalma, 144.

⁹ G. Groenhuis, 'Een Drents vluchtelingenprobleem in de stad Groningen, 1672-1680', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 99 (1982), 35-40.

De vluchtelingenepisode in het Harlingen van 1672 heeft vermoedelijk weinig blijvende sporen nagelaten. Men was in Harlingen wel grotere vluchtelingenproblemen gewend, zoals de stroom van doperse vluchtelingen uit het zuiden na 1560. In 1666 was de havenstad het toevluchtsoord voor talloze Terschellingens die na de Engelse furie van dat jaar hun eiland ontvluchtten. In dit licht werden de vluchtelingen van 1672 vermoedelijk weer snel vergeten.

Elf jaar na het einde van de Munsterse oorlog besloot Lodewijk XIV het Edict van Nantes in te trekken. Het gevolg was dat duizenden protestantse vluchtelingen in allerijl het land verlieten. Het zou niet lang meer duren voordat zich ook in Harlingen de eerste Franse hugenoten meldden.

Laatste wijziging: 19-3-2017